

Halk niresinde?

demokratiýanyň

Category: Kitapcy, Publisistika

написано kitapcy | 26 январа, 2025

Halk demokratiýanyň niresinde? HALK DEMOKRATIÝANYŇ NIRE SINDE?

Häzirki döwürde demokratiýa iki dürli prosesiň önümi hökmünde orta atylýar.

Birinjisi Ýewropa degişli proses, ikinjisi-de soň-soňlar döwrebaplaşan jemgyýetlere degişli proses.

Ýewropa demokratiýalary reformalar, Rennessans, Aýdyňlanma döwri, Senagat rewolýusiýasy, Beýik Fransuz rewolýusiýasy ýaly birtopar ykdysady, sosial we syýasy üýtgeşmeleriň netijesinde halkyňam arasynda ýer alan, halkyň islegdir talaplaryna görä formulirlendi.

Şol sebäpli Günbatar demokratiýalary etapdan etaba kemala geldi.

Munuň iň bärkije mysallarynyň birem işçi-daýhanlaryň başyny çeken Beýik Fransuz rewolýusiýasydyr. Ýene bir üýtgeşme-de

işçiler synpynyň hak-hukuklar boýunça alyp baran göreşidir. Häzir raýatyň esasy hak-hukuklaryna degişli hasaplanýan saýlamak we saýlanmak hukugy, jemgyýetçilik şertnamasy hukugy, iş wagtynyň kadaly sagatlara getirilmegi, sindikal hak-hukuklar, zähmet şertleriniň gowulandyrylmagy, aýal-gyzlaryň erkekler bilen deňleşmegi ýaly hak-hukuklaryň barsy işler synpynyň we aýal-gyzlaryň ençeme ýyllap alyp baran göreşleriniň netijesinde gazanyldy.

Soňlugy bilen döwrebaplaşan jemgyýetlerde bolsa halk demokratik prosesleriň hiç birinde diýen ýaly rol oýnamady. Mysal üçin, Türkiýede demokratiýa we beýleki hak-hukuklaryň aglaba bölegi daşarky täsirlere baglanyşykly ýagdaýda formulirlendi.

Bu prosesiň baş gahrymany Günbataryň talaplaryna görä reformalara öňbaşçylyk eden býurokratik gatlakdyr. Şonuň üçinem bizdäki demokratiýa Günbatardakyň tersine etapdan etaba şekillendi.

Köplenç ýeke-täk partiýanyň höküm sürýän häkimiýetiniň halky döwlet dolandyryş apparatyndan daşda saklaýandygy üçin halkyň demokratiýalaşma prosesiniň elementini düzmeýändigini pikir edilýär, emma beýle däl.

Türkiýede jemgyýet ne Osmanlynyň soňky döwürlerinde döwrebaplaşmaga ugurdaş demokratiýa goşant goşan hukuk-syýasy apparatlaryň emele gelmeginde, ne ýeke partiýaly häkimiýet döwründe, ne-de köp partiýaly döwre geçilen gününden bəri şu günki güne çenli demokratik prosesleriň birinde-de rol oýnamady.

Türkiýede demokratik apparatlaryň emele gelmegine şert döreden üýtgeşmeleriň 200 ýyla golaý wagtlyk taryhy bar. Öňem aýdylyşy ýaly, bu prosesiň başyny çekenler raýat we harby býurokratlardygyna gürrüň bolup bilmez. Mysal üçin, döwrebaplaşmaga tarap ilkinji ädimleriň ädilen «Läle döwründäki» üýtgeşmelere öňbaşçylyk eden Damat (köreken) Ybraýym paşadyr. Selim III öz döwründäki reformalara hut özi ýolbaşçylyk edipdi.

Patyşanyň ygtyýarlyklaryny çäklendirýän we demokratiýalaşma taýdan simwoliki ähmiýete eýe «Senedi-Ittifak» deklarasiýasyny intelligensiýanyň adyndan Mahmyt II-ä gol çekdiren Älemdar Mustapa paşady. Hukuk we syýasy apparatlaryň emele gelişi boýunça baý many-mazmuna eýe Tanzimat döwrüne degişli we konstitusion tekst görnüşündäki Tanzimat permanyny ygylan

etdiren býurokrat hem Mustapa Reşit paşadyr. Din we mezhep tapawudyna seretmezden hemmelere deň göz bilen garaýan hukuk proseslerini döreden «Islahat» permanynyň başyny Fuat we Ali paşalar çekdi. Konstitusiýanyň we mejlisiň ýüze çykyp başlan Birinji Meşrutyýet (Komstitution monarhiýa) döwrüniň baş aktýory Mithat paşasyr. Ikinji Meşrutyýeti patyşaha zor bilen gol çekdirenler «Ittihat we Terakki» jemgyýetiniň agzalarydyr. Respublikanyň gurlan döwründe-de üýtgän zadyň ýoklugyny görýäris. Respublikany yglan eden we döwrebap bir bitewi döwlet gurmak üçin reformalary geçirenler Mustapa Kemal Atatürk we onuň töweregindäki raýat-harby býurokratlardy.

Türkiýe demokratiýalaşma taýdan öwrülişik sepgidini emele getirýän köp partiýaly düzgüne 1946-njy ýylda geçdi. Emma köp partiýaly düzgüne geçişň aňyrsynda-da ýene halk ýok.

Köp partiýaly düzgüne geçişň başga sebäpleri-de bolmak bilen birlikde iň esasy sebäbi – Russiýanyň Karsdyr Ardahan ýaly Demirgazyk-gündogar Anadoly etraplaryny özüne aljak bolmagy we bogazlarda agalyk etme hukugyny talap etmegidir.

Türkiýe Ismet İnönüniň şahsynda Russiýanyň şu babatdaky çynlakaýlygyny aňan badyna Günbatar blogyna ýakynlaşdy. Günbataram «Biziň blogymyzda ýer aljak bolsaň, käbir prinsiplerimiz bar, şolary ýerine ýetirmeli bolarsyň» diýdi. Bu prinsiplerem ykdysadyýetde erkin bazar, syýasatda-da köp partiýaly düzgüne geçmekdi.

Syýasy liberallaşmaga goşant goşan «12-nji sentýabr» döwlet agdarylyşygynyň önüsrasy Halkara Walýuta fondundan (IMF) karz pul almagyň şerti hökmünde kabul edilen «24-nji ýanwar kararlary» Süleýman Demireliň ýolbaşçylygyndaky döwrüň koalision hökümetiniň miwesidir.

1980-nji ýyldan soňky ýyllarda-da demokratiýalaşmak boýunça möhüm ädimler ädildi. Halk bu prosesiňem içinde dälidi.

Bu ädimleriň öňe iteriji dinamikasy Ýewropa bileleşigine girme umydydy. Şunuň bilen baglanyşyklylykda Turgut Özalyň häkimiýeti döwründe «Ýewropa Adam hukuklary Komissiýasyna» ýörite ýüz tutup bilme hukugy berildi.

«Ýewropa Ýerli dolandyryşlar awtonomiýasy şerti» kabul edilip, ýerli demokratiýa güýçlendirilmäge synanyşyldy. Şeýle-de Ýewropa bileleşigi çarçuwasynda ANASOL-M hökümeti «ÝB eýerme bukjalaryny» kabul edip, örän derwaýys hukuk üýtgeşmelerini girizdi. Şol ugurdaşlykda 2004-2005-nji ýyllarda AK partiýa hökümeti ÝB-ne agza bolma umydy bilen gatnaşyga, aç-açanlyga,

hasap berijilige mümkinçilik berýän täze munisipalitet kanunlaryny taýýarlap, ýerli hökümetler ulgamynda demokratiýalaşdyryjy hukuk reformalaryna gol çekdi.

Üns berýän bolsaňyz, «Läle döwründen» biziň günlerimize çenli 200 ýyllýk döwrebaplaşma-demokratiýalaşma derejesiniň ählisiniň aňyrsynda Günbataryň agram salmalary we raýat-harby býurokratik aktýorlar bilen ýerine görä syýasatçylar bar.

Demokratiýalaşma proseslerinde halkyň rol oýnamazlygynyň sebäbi dolandyryjylaryň halky syýasy prosesden daşda saklamagyndan has beter halkyň özüniň syýasat bilen onçakly gyzyklanybermeýänligidir.

Edil häzirem ýeterlik derejede şeýle gyzyklanma bar diýip bolmaýar.

Demokratiýa – halkyň syýasy häkimiýetiň kabul eden kararlaryny özi üçin baha berýän we bu kararlara ýa goldaw berýän ýa-da garşy çykýan, syýasy üýtgeşmeleriň garşysyna passiw bolup galmaýan jemgyýetleriň režimidir.

Demokratik jemgyýet häkimiýete garşy sesini gataaltmak üçinem raýat jemgyýeti görnüşinde jemlenip bilýär. Mundan el çeken ýagdaýynda, häkimiýeti özüne öz adyndan ulanmaga hukuk berýän kiçijik toparyň ygtyýarlygyna bermeli bolýar, beýle döwlet dolandyryşyna bolsa oligarhiýa diýilýär.

Bizde demokratiýa lotoreýadan gazanylan pul ýaly. Lotoreýadan gazanylan pul üçin maňlaý deriň dökülmänliginden adamlar ony şobada saga-sola sowup goýberýär.

Şol sebäpli bizde, (umuman musulman ýurtlarda) demokratiýanyň ugrunda arrygyny gynap ýören adamyň ýokdugy üçin, (ýagny halkyň şu boýunça eden ullakan işiniň ýokdugy üçin) onuň gymmatyny onçakly bilýän ýok we hiç kimiň ony ösdürmek, kämilleşdirmek boýunça ädim ädesi gelenok.

Wahap ULUÇ,
Harran uniwersitetiniň mugallymy.
ulucvahap@yahoo.com

Penşenbe, 09.05.2024 ý. Publisistika